

Sud va tergov faoliyatida psixologning kasbiy kompetentligini takomillashtirishning psixologik mexanizmlari

Laziz Yarashovich Olimov
Osiyo xalqaro universiteti
Munisa Fazliddinovna Roziqova
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada sud psixolog eksperti faoliyatida kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishini tadqiq etish hamda uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik omillarini takomillashtirish haqida fikr yuritilib, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar, komponentlarini aniqlash, sud psixolog ekspertidagi kommunikativ, emotsional va shaxslilik komponentlarining namoyon bo'lishi va rivojlanishini tadqiq qilish; sud psixolog ekspertlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirishda ularning sud-huquq tizimi bilan bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sud psixolog eksperti, ijtimoiy-psixologik kompetentligi, sud psixologik ekspertizasi, kasbiy kompetentlik, kompetentlik, emotsional intellekt, kasbiy faoliyat

Psychological mechanisms of improving the psychodiagnostic competence of a psychologist in court and investigation activities

Laziz Yarashovich Olimov
Asian International University
Munisa Fazliddinovna Roziqova
Bukhara State University

Abstract: This article discusses the study of the manifestation and development of factors of competence in the activities of a forensic psychologist and the improvement of its specific socio-psychological factors, the identification of components, the study of the manifestation and development of communicative, emotional and personal components of a forensic psychologist; in the development of socio-psychological competence of forensic psychologists, their connection with the legal system is revealed.

Keywords: forensic psychologist-expert, socio-psychological competence, forensic psychological examination, professional competence, competence, personality of an expert, emotional intelligence, professional activity

Kirish

Sifatli sudga oid psixologik ekspertizalarni o'tkazilishida sud psixolog ekspertining emotsional kechinma chegaralari, o'zining emotsiyalarini tushunish uchun intellektual boshqaruvga, kasbiy faoliyat jarayonida ijodiy impulslar va intuitsiyalarni namoyon etilishida emotsiyaga zarurat borligi tufayli sud psixolog eksperti emotsional intellektining ijtimoiy-psixologik kompetentligi mezonlariga o'zaro bog'liq ravishda mutanosib ravishda rivojlanishini tadqiq qilish, sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentlik bo'yicha ko'rsatkichlarini tahlil qilish, uning o'ziga xos rivojlantiruvchi omillariga jiddiy e'tibor qaratish sud psixolog ekspertlari kasbiy faoliyati samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentlik imkoniyatlari to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'lish uchun belgilangan me'yorlar asosda tadqiqot ishlari amalga oshirilib, ishonchli ma'lumotlarni to'plash va olingan natijalarni ijtimoiy-psixologik talablarga asoslangan holda ularni tahlil qilish tadqiqotimizning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston hukumati tomonidan so'nggi paytlarda sud ekspertizasi xodimlarining kasbiy kompetentligi, ularning samarali faoliyat yuritishlari hamda sud-huquq tizimini isloh qilishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Xususan, sud ekspertlarining dunyoqarashi va tafakkuridagi o'zgarishlarga, ya'ni ularning kasbiy kompetentligiga bevosita bog'liqligidan kelib chiqib, qator qonun va qonun osti hujjatlari qabul qilinmoqda.

Oldingi bobimizda qayd etib o'tganimizdek, kompetensiya shaxsning yuksak sifatli hislati bo'lib, uning shakllanishi ta'limning hal qiluvchi oqibati, natijasi hisoblanadi.

Kompetensiya - uning nazariy va amaliy bilim, ko'nikma va malakasi, dunyoqarashi, e'tiqodi va barcha shaxsiy individual ijtimoiy-psixologik sifatlarining namoyon bo'lishidir. Faoliyat sifat va samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri, bu - uning o'z sohasi bo'yicha kompetensiyaga ega bo'lishidir. U faoliyat moslashuv tizimi asosida namoyon bo'ladi. Bular:

- ilmiy bilish;
- gnoseologik bilish;
- kasbiy faoliyatni epchillik, omilkorlik, mohirlik bilan bajara olish;
- har qanday muammoli vaziyatlarning samarali yechimini topishga ijodiy kreativ yondashish;
- faoliyat jarayonida yuksak ijtimoiy psixologik xususiyatlarni namoyon etish;

- o'zining intellektual, kognitiv, emotiv, axloqiy salohiyatini o'rganish va ichki psixologik zahirasidan samarali foydalanish orqali o'zini muttasil rivojlantirish.

- jamiyat va insonlarga, tabiatga, borliqqa ijobiy emotsional munosabatda bo'lish ijobiy pozitiv fikrlashga o'tish tajribasidan iborat.

Sud psixolog ekspertlarini quyidagi kompetensiyalarni faoliyat jarayonida shakllantirilishi lozim bo'lgan asosiy tayanch kompetensiyalar sifatida baholashimiz mumkin:

- Kommunikativ;
- Shaxs sifatida o'zini-o'zi rivojlantirish;
- Ijtimoiy faol fuqarolik;
- Umummadaniy;
- O'z sohasi yangiliklaridan xabardor bo'lish;
- Psixodignostikani amaliyotda qo'llay olish;
- Huquqiy va psixologik bilimdonlikka ega bo'lish.

Sud psixolog ekspertlarida quyidagi tayanch kompetensiyalar takomillashtirilishi lozim:

1. Kommunikativ kompetensiya:

- sud psixologik ekspertizasi jarayonida ekspert o'z munosabatini vakolati doirasida huquqiy asoslardan kelib chiqib, og'zaki va yozma tarzda qisqa, lo'nda, tushunarli hamda ta'sirchan vositalarardan unumli foydalangan holda bayon qilish, so'zlarni talaffuz qilishda urg'uni to'g'ri qo'yish, adabiy til me'yorlariga amal qilish, o'z fikrini imlo va husnixat qoidalaridan kelib chiqib xatolarsiz bayon qilish;

- vaziyat taqozosiga ko'ra hamkorlikda ishlash jarayonida jamoa va guruh a'zolari fikrini tinglay bilish, hurmat qilish, e'tirozli fikrlarga to'g'ri munosabat bildirish, ular fikrini shakllantirishda o'z ulushini qo'shish.

2. Shaxs sifatida o'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiyasi:

- shaxs sifatida doimiy ravishda o'zini-o'zi rivojlantirish, ma'naviy, psixologik va intellektual kamolotga intilishni doimiy hayotiy-ma'naviy ehtiyojiga aylantirish;

- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni e'zozlash va ularga amal qilish;

- hayoti davomida turli yo'nalishdagi (badiiy, publisistik, ilmiy, ilmiy-ommabop, fan va texnika, san'at va boshqalarga doir) kitoblarni muntazam o'qish va o'rganish, xulosa chiqarish, ibrat olish, tegishli holatlarda ulardan o'z fikrining isboti va dalili sifatida amaliyotda foydalana olish;

- o'z hatti-harakati, fikr-mulohazalariga tanqidiy yondasha olish, o'zini nazorat qila bilish, og'zaki va yozma matnlar mazmuniga to'g'ri baho bera bilish.

Kompetensiya bilim, ko'nikma, malaka va hayotiy tajribalarning amaliyotdagi tadbiqui sifatida sud psixolog eksperti hayotida, uning ekspert sifatidagi kamolotida katta rol o'ynaydi, shu nuqtai nazardan avvalo sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish va rivojlantirish barobarida ularda

tayanch kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishga erishish maqsadga muvofiq.

Biz ijtimoiy-psixologik kompetentlikka doir izlanishlarga tayanib sud psixolog ekspertlari ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini belgilovchi mezonlar majmuasini quyidagilarga ajratdik.

1. Kognitiv;

1.1. Sud psixologik ekspertizasi jarayonida ekspertiza qilinayotganlarni tushunishning maxsus qoidalarini bilish;

1.2. Ijtimoiy xotira - insonlarning qiyofasi, ismini o'zlashtirishga yo'naltirilgan xotira;

1.3. Ijtimoiy intuisiya - ekspertiza qilinayotganlarning kayfiyatini, tuyg'ularini, hatti-harakatlarini tushunish motivi, ijtimoiy mazmundagi xulq-atvorni mos tarzda kuzatuvchanlik qobiliyati;

1.4. Ijtimoiy voqelikni prognostik baholay olish - shaxsiy hatti-harakatlari rejasini shakllantirish, o'zining faoliyatini jipslashtirishi, shaxsiy faoliyatini boshqalar ko'zi bilan ko'ra olishi va foydalanilmagan muqobil imkoniyatlar orqali baholash.

2. Emotsional;

2.1. Ijtimoiy ifodalilik - ijtimoiy ifodalilik, ijtimoiy sezgirlik, ijtimoiy nazorat;

2.2. Birgalikda qayg'urish - ekspertiza qilinayotgan insonlarning holatiga kira olish, o'zini boshqalar o'rniga qo'ya olishi qobiliyati.

2.3. O'z-o'zini tartibga solish qobiliyati - o'zining emotsiyasi va kayfiyatlarini tartibga solish uquvi.

3. Xulqiy;

3.1. Ijtimoiy idrok qilish - ekspertiza qilinayotgan insonlarni tinglash malakasi;

3.2. Ijtimoiy o'zaro ta'sirlashuv - hamkorlikda ishlashga shaylik va qobiliyatlilik, o'zaro jamoaviy ta'sirlashuvga qobiliyatlilik;

3.3. Ijtimoiy moslashuvchanlik - tushuntira olish va boshqalarni ishontira olish uquvi, o'zga kishilar bilan chiqishib ketish qobiliyati, atrofdagilar bilan munosabatlarda samimiylilikning namoyon etilishi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, chet el va mahalliy pedagogik-psixologik adabiyotlarda «Kompetentlik» tushunchasini ta'riflashda yagona yondashuv mavjud emas. Kompetentlik so'zining lug'aviy ma'nosi lotinchadan olingan bo'lib, «competo» «erishayapman, munosibman» degan ma'nolarni anglatadi, hamda ma'lum faoliyat turidan xabardorligini bilishini bildiradi. «Kompetensiya» bu - inson faoliyatiga namoyon bo'ladigan, yetarli darajada boxabar faoliyat yoki sohada insonning amaliy jihatdan qodirligi, shuningdek, kasbiy faoliyatning ma'lum bir tizim bo'yicha shakllanganligini belgilovchi xususiyat hisoblanadi. Shunga qaramay, aksariyat

mualliflar tomonidan kompetentlik faoliyat yoki harakatning samarali ishlashi bilan bogʻlanadi.

Jumladan, Yevropa va amerikalik tadqiqotchilar kasbiy kompetentlikning amaliy jihatlarini, yaʼni muhitga taʼsir etuvchi (I.Borg, M.Muller, V.I.Lupandin), vazifani muvaffaqiyatli uddalashga xizmat qiluvchi bilim, koʻnikma va malakalar majmuasi (O.O.Gonina, M.Kaplan, L.Nuguist); faoliyat tuzilmasidagi alohida hatti-harakatlarni amalga oshirishni taʼminotchisi (A.A.Bluginin, G.Birkgoff), amaliyotga tatbiq etiladigan usullarni bilish jarayonlariga qoʻllovchi (S.P.Destra, S.Dollinger) sifatida oʻrganishgan[6].

Hozirgi kunda kompetentlik asosan, inson qobiliyati sifatida qaralsa, u holda insonning turli xil qobiliyati va isteʼdodi haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Bunda "qobiliyat" tushunchasi talqiniga turlicha yondashuvlar mavjudligini koʻramiz.

Kompetentlik va kompetensiya kategoriyalarining tuzilmasini oʻrganish jarayonida bir nechta yoʻnalishlarni ajratib koʻrsatish mumkin. Koʻpgina mualliflar faoliyatli yondashuvni istiqbolli deb baholaydilar, shuningdek ular kompetentlikni kasbiy faoliyatda namoyon boʻladi va shu bilan bir qatorda uning asosi ham, deb hisoblaydilar. Bunday holatda kompetentlik jarayonning aniq doirasida samarali harakatni yuzaga keltirish uchun zarur boʻlgan ichki resurslar tizimi sifatida tushuniladi. Kompetentlik tuzilmasi quyidagi komponentlarga ajratiladi: yoʻnaltiruvchi va ijrochi, mazmunli (bilim) va jarayonli (koʻnikma), kognitiv va operatsional.

Funksional-genetik yondashuvda qobiliyatni u yoki bu psixik jarayonni amalga oshiruvchi funksional tizimlarning samaradorlik tavsifi sifatida talqin etiladi. Bu holatda shaxs tuzilmasidagi motivatsion, xulq-atvor va kognitiv komponentlarning birlashuvini aks ettiruvchi "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalari qobiliyatlar sifatida qaralishi mumkin.

A.I.Subetto kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining sifat, xususiyat, mahorat toifalari doirasida oʻrganadi. Uning taʼkidlashicha, kompetentlik va kompetensiya tushunchalari murakkab strukturali va dinamik taʼlim jarayonidir, ammo sifat va xususiyat toifalariga nisbatan ikkinchi darajali hisoblanadi. Bu esa oʻz navbatida quyidagi umumiy tamoyillarga boʻysunadi:

- yaxlitlik va tizimlilik tamoyili, bunda sifatning ichki tuzilmasi asos qilinadi;
- obʼektning sifatini yuqori sifat darajasida, sifatning tashqi tuzilmasi esa, obʼekt yoki jarayonning tashqi muhit bilan oʻzaro taʼsiri sifatini real sifat darajasida aniqlaydi;
- sifatning vujudga kelishi va rivojlanishida potensial va dolzarb tashqi va ichki ziddiyatlar tizimining mavjudlik tamoyili;
- turli jarayonlar sifatini natijalarda aks ettirish tamoyili.

Kompetentlik muammosining umumiy jihatlari G.M.Andreyeva, Ye.A.Abulxanova-Slavskaya, N.S.Aulova, V.P.Bederxanova, O.A.Bulavenko,

A.A.Dunyushin, O.A.Konopkin, M.Kyarest, V.A.Labunskaya, M.D.Lapteva, A.N.Leontev, A.K.Markova, D.Mayers, Ye.S.Mixaylova, A.V.Petrovskiy, Dj.Raven, A.V.Raysev, G.M.Romansev, S.L.Rubinshteyn, L.G.Semushina, A.V.Xutorskiy, E.F.Zeer, A.J.Yujaninova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan[4,6,8].

O.A.Bulavenkoning ta'kidlashicha, kompetentlikni kasbiy faoliyatning o'ziga xos chizgisi sifatida emas, balki shaxsning turg'un oshirilgan yoki pasaytirilgan faollikda namoyon bo'luvchi holati sifatida qarash kerakligini taklif etadi[7].

Fikrimizcha, kompetentlik faqat faol kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladi, faoliyatda qanaqadir stabillik bo'lishi uning muvaffaqiyatga erishishida to'siq bo'lishi mumkin.

Pedagog A.A.Dunyushin shaxsning ijtimoiy-psixologik kompetentligi kasbiy faoliyatda insonlar bilan o'zaro munosabatda bo'lishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llay olish qobiliyati ekanligini ta'kidlaydi.

Ko'rinib turibdiki, fikr muallifi quyidagi bir necha mulohazalar orqali aniqlashtirilgan:

- a) kompetentlik aniq bir faoliyat sub'ekti tavsifi sifatida baholanishi mumkin;
- b) kompetentlikning mazmuni kasbiy faoliyat maqsadi, tuzilishi va maxsus talablariga bog'liq;
- c) kompetentlik hissiy-irodaviy sifatlar, shaxsning muloqotmandligi, intellektual salohiyati, shaxsning yo'naltirilganligi kompetentlikka asos bo'lib xizmat qiladi[9].

Demak, yuqoridagi tahlillarga tayangan holda, sud va tergov jarayonida sud psixolog eksperti va psixolog-mutaxassislarining kasbiy kompetentligiga aloqador bo'lgan jihatlarni rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri ekanligi ular kasbiy faoliyatining turli tomonlarini tadqiq etishni hozirgi zamon talabi sifatida baholash lozimligini ko'rishimiz mumkin.

Ma'lumki, har qanday jinoiy ishlari bo'yicha, xususan psixologiyaga oid maxsus bilim va tajribalarni (kompetensiyalarni) talab qiluvchi ekspertizani tayinlash uchun huquqiy asoslar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi (JPK)ning 172-moddasida keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi JPKning 173-moddasining (Ekspertiza tayinlash va o'tkazishning shartligi) 5-bandida belgilanganidek, ekspertizani «jabrlanuvchining, guvohning ruhiy va jismoniy holatini hamda ular ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni idrok qilish, esda saqlash va so'roq qilganda ifodalab berish layoqatiga ega ekanliklarini, shuningdek javbrlanuvchining jinoyat protsessi chog'ida o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini mustaqil himoya qila olish layoqatini» aniqlash zarur bo'lganda tayinlash va o'tkazish shart. Tabiiyki, psixologiyaning tadqiqot predmeti bo'lgan psixik hodisalarni baholash zaruratini belgilab beradi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud jarayonlarida sud-psixologik ekspertizalar o'tkazish uchun huquqiy asos fuqarolik ishlari bo'yicha sudi sudyasi tomonidan

chiqarilgan ajrim hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi FPKning 84-moddasida belgilanganidek, ekspertiza maxsus, xususan psixologiya bo‘yicha bilimlardan foydalangan holda, aniq tadqiqotni o‘tkazish zarurati tug‘ilganda tayinlanadi. Bu ko‘zda tutilgan.

O‘zbekiston Respublikasining “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonunining “Asosiy tushunchalar”deb nomlangan 3-moddasi ko‘ra, sud eksperti tomonidan fan, texnika, san‘at yoki hunar sohasidagi maxsus bilimlar asosida sud-ekspert tekshirishlarini o‘tkazish va xulosa berish nazarda tutilgan.

Jinoyat ishlari doir jarayonlarda SPE tayinlash uchun belgilangan me‘yorlarga asosan, og‘ir jinoyat sodir etgan sub‘ektning individual-psixologik o‘ziga xos xususiyatlarini, uning turg‘un motivasion-ma‘noviy sabablarini o‘rganishda, shuningdek shaxs tomonidan sodir etilgan jinoyat sabablarini baholashda qiyinchiliklar yoki murakkabliklar paydo bo‘lganda, sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik uchun tegishli tartibda qonuniy chorasini aniqlash imkoni yo‘qligi sababli amalga oshiriladi.

SPening ahamiyati fuqarolik-huquqiy nizolarni hal qilish jarayonida ham qo‘llanilishi mumkin. Bu holatda ekspertizani tayinlash uchun u yoki bu tomonlardan birining psixologik jihatlariga tegishli bo‘lgan har qanday aniq ma‘lumotlar, masalan, bitim tuzilayotgan vaqtda adashish, aldash yoki zo‘ravonlik, ruhiy tazyiq ta‘sirida bo‘lgan sub‘ektning intellektual, bilish qobiliyatining pastligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar sabab bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, ham jinoiy, ham fuqarolik ishlari jarayonlarida SPEni tayinlash uchun sud kompetensiyasiga kiradigan munozarali masalalarning u yoki bu yechimiga tegishli psixologik tushunchalarni, jinoiy ishlar bo‘yicha o‘tuvchi yoki fuqarolik sud jarayonida ishtirok etuvchi shaxslar psixikasining turli namoyon bo‘lish mexanizmlarini psixologik tomondan baholash zarur deb topilgan har qanday aniq ma‘lumotlar sabab bo‘lishi mumkinligini qayd etish lozim.

Huquqshunoslik amaliyotida “inson omili” tushunchasi yetakchi o‘rinni egallar ekan, sohaga tegishli psixologik nazariya va amaliyot (tajriba)lardan foydalanish odilona qaror qabul qilish va hukm yoki ajrim chiqarish bugungi kunning o‘ta muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Afsuski, bugungi kunda sud-psixologik ekspertizalarni tashkil qilish va uni o‘tkazish bo‘yicha maxsus muassasa yoki markaz tashkil qilinmaganligi boisdan bu ish bilan hududlardagi oliy ta‘lim tizimida faoliyat yuritayotgan professor-o‘qituvchilar amalga oshirmoqda. Qolaversa, sud-psixologi-ekspertlarning malakasini oshirish tizimi yo‘lga qo‘yilmaganligi turli qiyinchiliklarni keltirib chiqarayotganligini qayd qilish mumkin[10].

“Davlat sud-ekspertiza muassasasi yoki boshqa korxon, muassasa, tashkilot tomonidan sud ekspertizasini o‘tkazish tartibi to‘g‘risida Namunaviy Nizom”ning 29-bandiga ko‘ra, «Ekspert xulosasi uch qismdan: kirish, tekshirish va xulosalardan (yakunlovchi) iborat bo‘ladi» .

Sud-psixologik ekspertizasi komissiyasi xulosasi rasmiy yozma hujjat bo'lib, unda, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual va Fuqarolik protsessual kodekslariga muvofiq, sud-psixologik ekspertizasini o'tkazishning qonuniy asoslari va shartlari, ekspert yoki ekspertlar oldida qo'yiladigan masalalar, ular o'tkazgan ekspertlar, shuningdek ekspertiza komissiyasi xulosalari aks ettiriladi. Sud-psixologik ekspertizasining xulosasi jinoyat yoki fuqarolik ishi bo'yicha tegishli tartibda isbot (dalil) hisoblanadi.

Sud-psixologik ekspertizasi komissiyasining xulosasi ekspertizani o'tkazgan barcha ekspertlar tomonidan imzolagan bosma ko'rinishda tuziladi va u mazkur sud-psixologik ekspertizasi o'tkazilgan muassasaning muhri bilan muhrlanadi. Xulosani tuzishning umumiy muddati - ekspert tekshirish yakunlangan va ekspert xulosalar chiqarilgandan (shu jumladan ekspertlar o'rtasidagi kelishmovchilik tufayli ular tomonidan bittadan ko'p xulosa tuzilgan hollarda ham), ta'riflangandan so'ng 15 kundan kechiktirilmashi lozim. Ekspertiza komissiya tomonidan amalga oshirilganda ekspertiza xulosasi loyihasini tayyorlash, uning matni bo'yicha ekspert komissiyasining boshqa a'zolari bilan kelishish, shuningdek xulosani tuzish majburiyati ekspert komissiyasi a'zolarining biri (kotiblik qilgan) tomonidan tayyorlanadi.

Sud-psixologik ekspertizasi xulosasi quyidagi tartibda rasmiylashtiriladi:

1. Umumiy qism

1.1. Xulosaning kirish qismi.

1.2. Xulosaning kirish qismi quyidagilarni aks ettiradi:

- sud-psixologik ekspertizani o'tkazish sanasi va joyi;
- sud-psixologik ekspertizani o'tkazishning huquqiy asosi;
- sud ekspertizasini tayinlagan organ (shaxs) to'g'risida ma'lumotlar;
- sud-psixologik ekspertizasi komissiyasi (famiyasi, ismi, sharifi, ma'lumoti, ixtisosligi, ish staji, ilmiy darajasi va ilmiy unvoni, egallagan lavozimi) va tashkilot to'g'risida tegishli bo'lgan ma'lumotlar;

• O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 238, 240-moddalarida ko'rsatilganidek, sud eksperti yolg'on guvohlik berish, surishtiruv yoki dastlabki tergov ma'lumotlarini surishtiruvchi, tergovchi yoki prokurorning ruxsatisiz oshkor qilish, shuningdek ekspertning xulosa berishni rad etishi yoki bu ishdan bo'yin tovlashi uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi to'g'risida ogohlantirish;

• ekspert yoki ekspert komissiyasi aniqlashi lozim bo'lgan savollar. Ular aniq, sud ajrimida yoki tergov organlarining ekspertiza tayinlash haqidagi qarorida qanday bo'lsa shunday ifodalangan bo'lishi kerak.

Agar savollar noto'g'ri (aniq, qabul qilingan atamalarga muvofiq bo'magan holda va h.k.) ifodalangan bo'lsa, lekin ularning ma'nosi ekspertga tushunarli bo'lsa, ekspert savollarni o'zining maxsus bilimlariga tegishli holda ifodalashi mumkin. Bir necha

savol qo'yilgan holda, ekspert ularni qayta turkumlashi, tekshirish maqsadiga muvofiq tartibini ta'minlovchi ketma-ketlikda bayon qilishga haqli.

- Ekspertga sud-psixologik ekspertizani o'tkazish uchun taqdim etilgan ish materiallari va tibbiy hujjatlar;

- Sud-psixologik ekspertizani o'tkazishda ishtirok etgan respondentlar haqidagi rasmiy ma'lumotlar.

1.3. Agar sud-psixologik ekspertizasi qo'shimcha yoki takroriy ravishda o'tkazilayotgan bo'lsa, xulosaning kirish qismida qayd etilishi lozim. Mazkur hollarda oldingi ekspertiza (ekspertizalar) to'g'risida qisqacha ma'lumot - qachon, qaerda va kim tomonidan o'tkazilgani, qanday xulosa (xulosalar) berilganligi, mazkur ekspertizani tayinlash asoslari keltiriladi.

1.4. Agar sud-psixologik ekspertizasini o'tkazish davomida ekspert (ekspertlar) tomonidan tekshirish uchun qo'shimcha materiallar berilishi to'g'risida rasmiy iltimosnoma berilgan bo'lsa, xulosaning kirish qismida mazkur hol va iltimosnomani (iltimosnomalarni) ko'rib chiqish natijalari aks ettirilishi kerak.

2. Diagnostik chora-tadbirlar (tadqiqot) qismi

2.1. Dastlabki bosqichda respondentning tarjimai holini aniqlahsga doir usuldan foydalaniladi.

Bu jarayonda respondentning tug'ilganidan to ayni paytgacha bo'lgan davrda u bilan bog'liq bo'lgan hodisalarni aniqlashda xronologik ketma-ketlikka rioya qilish, shuningdek ta'lim jarayonida, oilada, mehnat qilishda, nikohda, ijtimoiy (shu jumladan kriminal) turmush tarzida o'ziga xos faoliyat modeli psixodiagnostik baholanadi.

2.2. Tekshirish quyidagilarni aks ettirishi kerak:

- aynan u bilan bog'liq holat yoki hodisalardan oldingi davrda ekspertiza qilinuvchining xulq-atvorini, individual-psixologik (tipologik) xususiyatlari va psixik ahvolini bevosita tavsiflovchi jinoiy yoki fuqarolik ishi materiallaridan olingan ma'lumotlar. Ushbu tekshirish aqsosan jabrlanganlar, guvohlar, (da'vogarlar, javobgarlar) bergan ma'lumotlariga asoslanadi va ekspertiza qilinuvchi kishining umuman yuzaga kelgan vaziyatni anglash qobiliyati doirasida joyda, vaqt davomida yo'nalishini aniqlash imkonini beradi;

- tekshirilayotgan kishining bolalik davri, maktabda o'qishining boshlanishi, o'smirlik yoshi, erta yoshlik davri, katta bo'lgan davridagi hayoti to'g'risida asosiy ma'lumotlar,

- tekshirilayotgan kishi psixologiyasini tekshirishning "biografik usuli"ni shartlab beradi;

- tekshirilayotgan shaxsning sodir bo'lgan hodisadan oldingi davrda insonga taalluqli bo'lgan shaxsning o'ziga xos xususiyatlarining turg'un shaxslilik xususiyatlari;

- u bilan sodir bo'lgan holatda individ to'g'risidagi masalalarni, tekshirilayotgan kishining (psixatrik dispanserda hisobda turgan yoki turmaganligi) ruhiy kasalligi borligi yoki yo'qligi to'g'risidagi ma'lumotlarni, hal qilishni tasdiqlovchi yoki rad qiluvchi omillarni hisobga olgan holda asoslab berilishi kerak. Respondentda psixik buzilish bo'lgan holda, kasallikning rivojlanish va uning kechishini aniq va izchillik bilan aks ettirish, umumlashtiruvchi mulohazaga bormasdan, psixopatologik kechinmalarining o'ziga xos xususiyatlarini qayd qilish zarur. Bunda psixiatrik kasalxonalariga joylashtirish sanalarini keltirish, har bir kasalxonaga yotqizilganda yoki ambulator tartibda shifokor psixiatrlar ko'rigidan o'tgandagi (shu jumladan o'tmishda ambulatoriya yoki shifoxonada qilingan sud-psixiatrik ekspertizalardagi) tashxislarini ko'rsatish, hamda ekspertiza qilinayotgan kishining o'sha davrdagi psixik holatining xarakteristikasini keltirish zarur;

- tekshirilayotgan kishi to'g'risida ma'lumotlar yo'qligida, ijtimoiy muhitda u yoki bu ijtimoiy munosabatlarga kirishgan insonning psixologik o'ziga xos xususiyatlarini diagnostika qilish kerak va bunda uning individual-psixologik tuzilishini hisobga olish lozim;

- boshdan kechirgan somatik va boshqa kasalliklar ularning psixik holatga ko'rsatgan ta'siri;

- mehnat faoliyati to'g'risida nafaqat ish joylari va egallagan lavozimlari, balki imkon bo'lganda mehnat tavsifnomalari, u to'g'risida xizmatdoshlarining fikrlarini keltirish;

- sudlanganlik (agar bo'lsa) to'g'risidagi ma'lumotlarda sodir qilingan huquqbuzarlik to'g'risida qisqacha ma'lumot keltirish kerak, bu, ayniqsa, hozirda sodir qilingan huquqbuzarlik bilan bir turda bo'lganda muhim ahamiyat kasb etadi. Ozodlikdan mahrum qilish joylardan tavsifnomalar, agar bundaylar bo'lsa, keltirish kerak;

- tekshirilayotgan huquqiy vaziyat holatini batafil yoritish lozim.

2.3. U yoki bu ma'lumotga tayanilganda, uning manbasini ko'rsatish, jinoiy yoki fuqarolik ishlaridan foydalangan holda esa betlar va jildlarining tartib raqamlari ko'rsatilishi shart.

2.4. Eksperimental-psixologik tekshirish SPE xulosasining markaziy qismi hisoblanadi, unda ekspertiza qilinuvchi kishining psixik (psixologik) holati, tekshiruv o'tkazish natijasida hosil bo'lgan manzara aniq aks ettirilgan bo'lishi kerak.

Uning tarkibiga quyidagi tarkibiy qismlar kiradi:

- Respondent bilan olib borilgan suhbat mazmunining qisqacha tahlili (tekshirish davriga munosabati bilan bog'liq kechinmalarining so'z orqali ifodalangan tahlili);

- tekshirish davomida tekshirilayotgan kishi xulqining tavsifi, bunda aloqaning o'ziga xos xususiyatlarini baholash ham ko'zda tutiladi (muayyan masofani saqlash, qiziqish darajasi, emotsional indifferentligi va h.k.);

- huquqiy ahamiyatga ega vaziyatda yo‘nalishini aniq bilish (orientirovka), sodir bo‘layotgan hodisalarga tanqidiy yondashish, tekshirish maqsadini tushunishdagi emotsional holati;

- ekspertiza qilinayotgan kishi tomonidan huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan vaziyatning baholanishi.

2.5. Diagnostik (tashxis) metodikalar yordamida eksperimental-psixologik tekshiruv.

- tekshirish qanday maxsus vositalardan (usullar va metodikalar-uslublar) foydalangan holda o‘tkazilganligi ko‘rsatiladi, bunda metodikaning psixodiagnostikada qabul qilingan to‘liq nomlanishi, metodikaning muallifi, agar metodika modifikatsiya qilingan bo‘lsa, modifikatsiyaning muallifi yoki ilmiy manbaga havola qilinishi shart. Bular tergovchi va sud tomonidan ekspert tadqiqot metodikalarini to‘liq va ilmiyligiga, uning validliligiga, ularning qo‘llanilishi to‘g‘ri ekanligiga ishonch hosil qilishi uchun muhim;

- ish jarayonining batafsil tavsifi, bunda bosqichlar, natijalarni qayd qilish usul va vositalari, eksperimental metodikalar qo‘llanilishi natijasida olingan ma‘lumotlar, olingan natijalarning talqini bayon etiladi;

- tekshirilayotgan kishining kognitiv imkoniyatlarini baholash;

- tekshirilayotgan kishining xulq-atvoridagi aksentuatsiya jihatlarining diagnostikasi.

2.6. Ish materiallari va eksperimental-psixologik tekshiruv natijalarining qiyosiy tahlili.

- Psixologik tahlil ham tomonlarning (ish materiallari), ish holatini hisobga olgan holda, bergan guvohlik ma‘lumotlari, ham ekspertiza qilinayotgan kishining suhbat davomidagi kechinmalari - “hisobot” vaqtida, huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan hodisalardan oldin va keyingi davrlarda, individual-psixologik test natijalariga muvofiq tarzda aks etishi (qiyos qilingan holda) kerak;

- Tekshirish natijalari (ish materiallari, shu jumladan tibbiy hujjatlar va eksperimental testlash) tekshirish sub‘ekti xulqiga oid o‘ziga xos xususiyatlariga mos psixologik jarayonlarning kechishi fenomenologiyasi mezonlariga bo‘lgan talablarga mos kelishi lozim.

3. Asoslovchi qism (xulosalar va ularni asoslash)

3.1. Ekspert komissiyasi oldiga qo‘yilgan masalalar bo‘yicha tadqiqot natijalarini baholash, xulosalarning asoslanishi va ifodalanishini aks ettiradi.

3.2. Xulosaning asoslovchi (yakuniy) qismi ekspertiza qilinayotgan kishining psixologik holatini baholash, savollarga javoblar va ularning batafsil asoslanishidan iborat.

3.3. Ekspert oldiga qo‘yilgan savollardan birontasi ham javobsiz qolmasligi va o‘tkazib yuborilishi mumkin emas. Agar ba‘zi savollarga ekspert javob berib,

boshqalariga javob berish mumkin emasligi to'g'risida ma'lumot berishiga asos mavjud bo'lsa, bu holda yagona xulosa tuzilib, unda ekspert xulosalar bilan bir qatorda, ekspert oldiga qo'yilgan savollarning ba'zilariga javob berish mumkin emasligining sabablari asoslab ko'rsatiladi.

Sud-psixolog eksperti oldiga qo'yilgan savollarni uning sohaga oid maxsus psixologik bilimlari asosida hal qilib bo'lmashligiga, unga taqdim qilingan tekshirish ob'ektlari va materiallar xulosa chiqarish uchun yaroqsiz va yetarli emasligiga, qo'shimcha materiallar yo'qligi yoki fan va sud-expert amaliyoti mazkur savollarga javob berish imkonini bermasligiga ishonch hosil qilganda, u xulosa berish imkoni yo'qligi to'g'risida dalolatnoma tuzib, uni sud ekspertizasini tayinlagan organga taqdim qiladi.

3.4. Xulosa psixologiya fanidan xabari yo'q bo'lgan sud jarayoni ishtirokchilari yoki tergov organi xodimlari uchun tushunarli tilda yozilgan bo'lishi shart. Shu bois xulosada maxsus atamalardan haddan tashqari ko'p foydalanmaslik, alohida hollarda esa maxsus atamalarning mazmuni tushuntirilishi lozim.

3.5. Jinoiy yoki fuqarolik ishi bo'yicha sudlov ishini yuritayotgan sudning yoki tergovning alohida vakolatiga tegishli masalalar bo'yicha ekspert mulohaza va xulosalarga yo'l qo'ymasligi zarur.

Qayta ekspertiza tayinlangan holda, uning xulosasida oldingi ekspertiza xulosalari bilan farq bo'lsa, ushbu ekspertizalar xulosalarining tahlilini o'tkazish kerak, uning tarkibida differensial diagnostika elementlari bo'lishi kerak. Shu bilan bir qatorda xulosada ish uchun ahamiyat kasb etuvchi hamda ekspert tashabbusi bilan belgilangan vaziyatlar ko'rsatilgan bo'lishi mumkin.

4. Kompleks sud psixologik-psixiatrik ekspertizalarda ekspert-psixologining roli

4.1. Ekspertlar teng huquqligiga asos soluvchi tamoyil bo'lib hizmat qiladi. Unga ko'ra, psixolog har qanday ekspert singari bir xil protsessual huquq va majburiyatlarga ega, ya'ni masalalarni mohiyatan hal qilishda hech qanday afzalliklardan foydalanmaydi. Ekspertlarning tenghuquqliligi olingan tekshirish natijalari va xulosalarining teng qiymatga egaligini belgilab beradi. Ularning har biri dastlab to'liq hajmda alohida ajratiladi.

4.2. Ekspert-psixologlar bevosita kompleks sud psixologik-psixiatrik ekspertizani o'tkazishga uning tayinlanishi to'g'risidagi qaror yoki ajrimni olganlaridan so'ng darhol kirishadilar. Shu vaqtdan boshlab ular ekspertizani o'z vaqtida va sifatli o'tkazilishi uchun javobgar bo'ladilar. Shu jumladan jinoiy tartibda ham - xulosa berishni rad qilish yoki atayin yolg'on xulosa berganlik uchun ma'suldirlar.

4.3. Ekspert-psixolog jinoiy yoki fuqarolik ishi materiallari bilan tanishadi, oldiga qo'yilgan masalalarni aniqlaydi, ularning mohiyatini aniqlashtiradi, tekshirishning pirovard maqsadlari va xususiy vazifalarini belgilab oladi, uning umumiy rejasini, alohida operatsiyalarini bajarish ketma-ketligini belgilaydi. Ularga quyidagilar kiradi:

- tekshirish davrining muayyan bosqichi ekspertiza qilinayotgan kishining psixiatr vakolatiga tegishli psixik holatini kvalifikatsiyalash (baholash) to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganishdan iborat (psixik (organik, endogen, ekzogen va b.) hamda psixik kasallik toifasiga kirmaydigan, mehnatga layoqatsizlik bilan shartlangan kasalliklar). Mazkur hal qiluvchi maqsadlarga erishish nafaqat mustaqil ekspertlik ahamiyatiga ega, balki psixologik tabiatga ega bo'lgan qolgan vazifalarni bajarish uchun haqiqiy asosni tashkil qiladi;

- psixiatr tomonidan aniqlangan psixik kasalliklar bilan bog'liq holatlarni hisobga olgan holda, psixolog ekspert o'zining tekshirishini o'tkazadi. Bunda patopsixologik alomatlar majmuini (simtomokompleks) hisobga oladi, ya'ni psixologik tekshirishdan oldin psixiatrik tekshiruv amalga oshirilishi shart;

- psixolog ekspertning tekshiruv qismida (ish vaziyatlari va guvohlar ko'rsatmalari, ish materiallarini tahlil qilish asosida) psixiatriya ma'lumotlarini hisobga olgan holda hamda jinoiy yoki fuqarolik ishlari jarayonining u yoki bu huquqiy jihatdan ahamiyatli bo'lgan vaziyatda turgan ekspertiza qilinuvchi shaxsni eksperimental-psixologik tekshiruvini amalga oshirishi lozim;

- psixolog ekspert tekshirish pozitsiyasini aniqlab, va olingan natijalarga mos ravishda u yoki bu huquqiy jihatdan ahamiyatli bo'lgan vaziyatdagi tekshirilayotgan shaxsning emotsional holati (shu jumladan xulq-atvor komponentlari) to'g'risida xulosa chiqaradi.

5. Kompleks sud psixologik-psixiatrik ekspertizalarda psixolog ekspertning xulosasi

5.1. Kompleks sud psixologik-psixiatrik ekspertizada sud psixolog-ekspertning tekshiruv natijalarini rasmiylashtirish jarayoni quyidagicha tuziladi:

- kirish (kirish qismi), anamnez, jismoniy, nevrologik va psixik holatning tavsifi va ish (jinoiy yoki fuqarolik) materiallarining tahlili psixiatr ekspertlar tomonidan amalga oshiriladi;

- psixolog ekspertning tekshirish qismi psixologlar tomonidan qo'yilgan masalalar kontekstida, maxsus bilimlarni hisobga olgan holda, amalga oshiriladi. Xulosa asosini tashkil qilgan foydalanilgan usullar va ularni qo'llash natijalari to'liq hajmda keltirilgan bo'lishi kerak. Mazkur talabni buzish ekspertiza xulosasining yetarli darajada asoslanmagan deb hisoblash uchun sabab bo'ladi, chunki qonunchilik foydalanilgan materiallar, qo'llanilgan usullar va o'tkazilgan tekshirishlar haqidagi ma'lumotlarning xulosada to'liq aks ettirilishining muhimligini ta'kidlab o'tadi.

5.2. Kompleks ekspertizada ishtirok etayotgan psixolog-ekspert o'zi o'tkazgan tekshiruvlar tavsifi keltirilgan xulosaning qismini (o'zining xulosalari bilan birga) imzolaydi va buning uchun u javobgar hisoblanadi.

6. Ish yuritish va hujjatlarni saqlash

6.1. Ish yuritish va hujjatlarni saqlashni yo'lga qo'yish hujjat sifatidagi materiallarning saqlanishi, shuningdek ular-dan ilmiy va amaliy maqsadlarda foydalanishni ta'minlaydi. Jinoiy va fuqarolik ishlari materiallaridan olingan ko'chirma-lar, sud-psixologik ekspertizalar xulosalari, ekspertizalarni ro'yxatga olish jurnali, sud-tergov organlari bilan xat yozishuvi bo'yicha alohida ish yuritiladi va ular tashkilotda saqlanadi.

6.2. Sud-psixologik ekspertizalarining asl nusxalari tergov va sud organlariga mazkur organlar qarorlari yoki ajrimlari asosida beriladi.

6.3. Yuqorida keltirilgan hollarda ma'lumotlarning berili-shi sud-psixologik ekspert komissiyasini tashkil qilgan muassasa rahbarining yoki uning o'rnini bosuvchi shaxs ruxsati bilan amalga oshiriladi.

6.4. Mazkur hujjatlarni saqlash uchun arxiv yo'q bo'lsa, ekspertizaning 3 yil muddatda saqlanishi lozim bo'lgan hujjatlari (bayonnomalar, xulosalar) yo'q qilinadi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, ekspertiza natijalarini baholagandan so'ng sud, ekspert xulosani yetarli darajada aniq yoki to'liq emas deb tan olganda, ekspertni xulosasini tushuntirib berishi uchun so'roqqa chaqirishi mumkin (FPK 86-modda, O'zbekiston Respublikasi JPK 186-modda). Ekspertni so'roq qilishda ekspert tomonidan xulosaga aniqlik kiritilmagan holda, mazkur ekspert yoki boshqa ekspert psixologiga qo'shimcha ekspertiza tayinlanishi mumkin. Ekspert xulosasi asoslanmagan bo'lsa yoki uning to'g'riligi shubha tug'dirgan holda, ekspertizani takroriy o'tkazish boshqa ekspert yoki ekspertlarga topshiriladi. Ekspertlar o'tkazgan ekspertizalar hisobini olib borishlari kerak.

12.12.2008-yildagi "Fuqarolik ishlari bo'yicha ekspertiza tayinlash, o'tkazish va ekspert xulosasiga baho berishda sud amaliyotida kelib chiqadigan ayrim masalalar haqida"gi O'zbekiston Respublikasi oliy sudi Plenumining 24-sonli qarorining 16-bandida ta'kidlanganidek, "Sudlar qo'shimcha, qayta, kompleks va komissiyaviy ekspertiza tayinlash asoslari va tartibini qat'iy farqlashlari lozim".

Psixolog-ekspert xulosasi mavjud huquqiy mantiq doira-sida, malaka jihatdan savodli, yuzaga kelgan vaziyatning barcha nozik farqlarni qamragan holda tuzilgan bo'lishi shart.

Ushbu Plenum qarorining 22-bandida ta'kidlanganidek, "ekspertning ehtimol tutilgan xulosasi sud qaroriga asos qilib olinishi mumkin emas", ekspert xulosalar esa sud bosqichlari undan to'lig'icha foydalanishi mumkin bo'lgan holda taqdim qilinishi lozim.

"Davlat sud-ekspertiza muassasi yoki boshqa korxonalar, muassasa, tashkilot, tomonidan sud ekspertizasini o'tkazish tartibi to'g'risidagi Namunaviy Nizom"ning 32-bandiga muvofiq, "ekspert xulosalari uning oldiga qo'yilgan masalalarga javob shaklida bayon qilinadi va turli talqinlarga yo'l qo'ymaydigan aniq, tushunarli tilda bayon qilinishi lozim".

Natijalar

Sud huquq tizimida sud psixologik ekspertizalarni Oliy ta’lim muassasalarida (asosan psixologiya sohasi bo‘yicha kadr tayyorlaydigan oliy ta’lim muassasalari) faoliyat ko‘rsatayotgan professor-o‘qituvchilar o‘tkazishlarini inobatga oladigan bo‘lsak, sud psixolog ekspert faoliyati ikkinchi kasbiy faoliyat ekanligini, ularning pedagogik faoliyati bilan bog‘liq holda emas, balki sud psixolog eksperti sifatida baholanganligini qayd etish lozim.

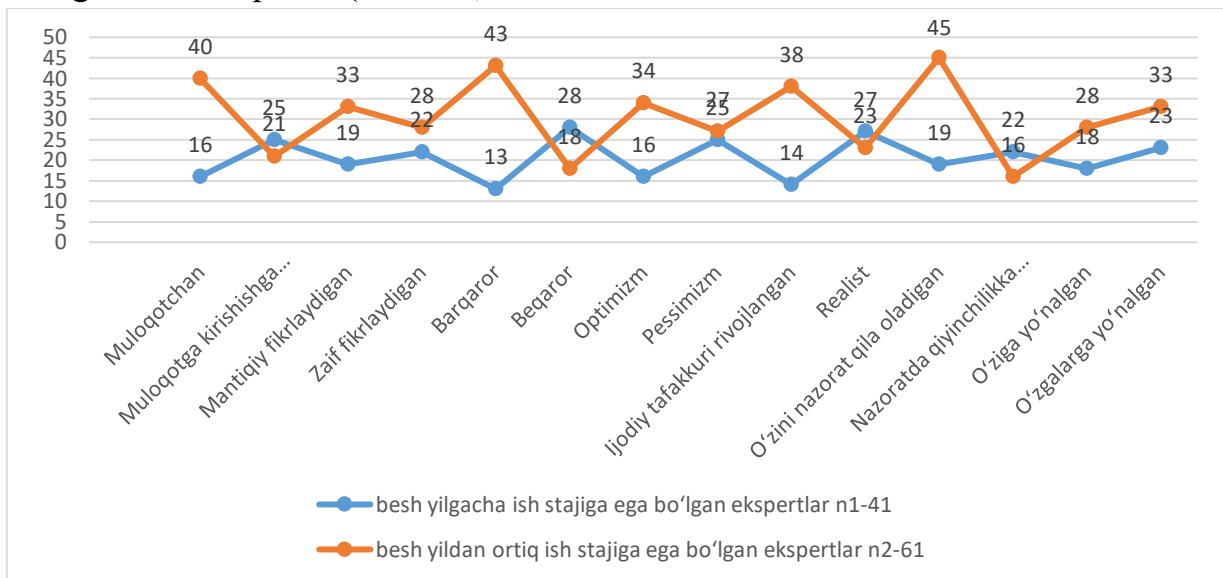
1-jadval

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi bo‘yicha olingan ma’lumotlar tahlili (n=102)

Omillar		besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan ekspertlar		besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan ekspertlar		Farq (% hisobida)
		n ₁ -41		n ₂ -61		
		n	%	n	%	
«A» omil	Muloqotchan	16	39,01	40	65,6	±26,5
	Muloqotga kirishishga qiynaladigan	25	60,9	21	34,4	
	Jami	41	100	61	100	
«B» omil	Mantiqiy fikrlaydigan	19	46,3	33	54,1	±7,8
	Zaif fikrlaydigan	22	53,6	28	45,9	
	Jami	41	100	61	100	
«C» omil	Barqaror	13	31,7	43	70,5	±38,8
	Beqaror	28	68,3	18	29,5	
	Jami	41	100	61	100	
«D» omil	Optimizm	16	39,01	34	55,7	±16,6
	Pessimizm	25	60,09	27	44,3	
	Jami	41	100	61	100	
«K» omil	Ijodiy tafakkuri rivojlangan	14	34,1	38	62,3	±28,2
	Realist	27	65,9	23	37,7	
	Jami	41	100	61	100	
«N» omil	O‘zini nazorat qila oladigan	19	46,3	45	73,8	±27,5
	Nazoratda qiyinchilikka uchraydigan	22	53,7	16	26,2	
	Jami	41	100	61	100	
«M» omil	O‘ziga yo‘nalgan	18	43,9	28	45,9	±2
	O‘zgalarga yo‘nalgan	23	56,1	33	54,1	
	Jami	41	100	61	100	
	Jami	41	100	61	100	

“Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi” metodikasidan olingan natijalar tahliliga ko‘ra “A” omil bo‘yicha “muloqotchanlik” besh yilgacha ish stajiga ega bo‘lgan ekspertlarga nisbatan besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan ekspertlarda 65,6% (+26,5%) ni, aksincha, muloqotga kirishishga qiynalish 34,4 % (-26,5%) tashkil qildi. Ko‘rinib turibdiki, sud psixolog eksperti faoliyati ish staji va tajribasining ortib borishi bilan bog‘liq omil hisoblanadi. “B” omil bo‘yicha “mantiqiy fikrlash” darajasi

besh yil stajga ega bo‘lganlarga nisbatan besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lgan ekspert 54,1% ni (+7,8%), “zaif fikrlash darajasi” esa besh yilgacha mehnat faoliyati davomiyligiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarda 53,6% ni (-7,8%) ko‘rsatdi. Lekin bu omil bo‘yicha besh yil va besh yildan ko‘p ish stajiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlari ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi farq oralig‘i ($\pm 7,8$) keskin tafovut qilmaganligini ko‘rishimiz mumkin. “Mantiqiy fikrlash” qobiliyati sud psixolog eksperti faoliyati uchun muhim jihat hisoblanib, bu qobiliyat yillar mobaynida shakllanishi aniqlandi. Bunda bevosita intellektual rivojlanish jarayonning roli beqiyosdir. “Barqarorlik” va “beqarorlik” omillari bo‘yicha ham besh yildan ortiq 70,5%, beqarorlik esa besh yilgacha 68,3% ni ($\pm 38,8$) tashkil etdi. Bundan ma‘lum bo‘ldiki, barqaror ijtimoiy munosabatlar yillar davomida taraqqiy qiladi. Keyingi mezon, ya’ni, “optimizm” va “pessimizm” omili bo‘yicha besh yilgacha optimizm 39,01% ni, “pessimizm” esa besh yilgacha ish tajribasiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarda 60,09 % ni tashkil etdi. Optimizm, ya’ni yuqori kayfiyatda atrofdagilar bilan munosabatga kirishish 5 dan ortiq ish tajribasiga ega bo‘lgan sud psixolog ekspertlarda ustun bo‘lsa, pessimizm - ya’ni kayfiyatdagi o‘zgarishlar, shaxsiy pragmatik kelishmovchiliklar va muloqot jarayonidagi uzilishlar besh yilgacha ish tajribasiga ega bo‘lgan psixologlarda yuqori o‘rin egallashi aniqlandi ($\pm 16,6\%$).

1-rasm. Kommunikativ ijtimoiy kompetentlikning namoyon bo‘lishi

“K” omili bo‘yicha “ijodiy tafakkuri rivojlanganlik darajasi” besh yilgacha 34,1% ni, realistlar esa 65,9% ni tashkil qildi. Bundan ko‘rinib turibdiki, muloqot qilish davomida besh yilgacha realistik tafakkur besh yildan ortiq ish stajiga ega bo‘lganlarda esa voqealarga kreativ yondashish, erkin munosabat bildira olish va tahlil qilish kabi sifatlar rivojlanar ekan.

Keyingi omil bo‘yicha “O‘zini nazorat qila olish” omili besh yilgacha 19 nafar shaxsda 46,3 % ni, “O‘zini nazorat qilishda qiynalish” esa besh yildan ortiq stajilarda 45 respondent ishtirokida 73,8 % da namoyon bo‘ldi. So‘nggi omil bo‘yicha tahlil

qilinganda "o'ziga yo'nalganlik" besh yildan ortiqsh stajiga ega bo'lgan 28 nafar respondent ishtirokida 45,9%ni "o'zgalarga yo'nalganlik" 23 nafar respondent bilan besh yilgacha 56,1%ni tashkil qildi. Unga ko'ra kommunikasion muomala jarayonida o'ziga bo'lgan munosabatning ustunligi besh yildan ortiq vaqt ichida to'liq shakllanadi, ungacha esa o'zgalarga ya'ni ijtimoiy muhitga e'tibor bevosita ustunlik qiladi. Ushbu tahlillar 1-jadval va 1-rasmda yanada aniqroq o'z aksini topgan.

Demak, o'rganilgan empirik natijalar asosida sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligiga ta'sir etuvchi psixologik omillar (ish tajribasiga qarab) turli ko'rinishda bo'lishi mumkinligi kuzatildi. Ushbu omillarni aniqlash asosida sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini oshirishdagi mavjud bo'lgan muammolarni bartaraf etish bo'yicha muayyan darajadagi psixologik tahlillar olib boriladi va shu tahlil natijalari asosida ularga psixologik xizmat ko'rsatishning keyingi vazifalarini aniqlab beradi.

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik bilan bog'liq bo'lgan manbalarni tahlillariga asoslanib, tadqiqot ishimizda sud psixolog ekspertining ijtimoiy-psixologik kompetentligi ularning kasbiy kamoloti jarayoniga bog'liqligini tatqiq qilishga undadi. Bu esa ijtimoiy-psixologik kompetentlikni rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillardan biri hisoblangan emotsional intellektning sud psixolog eksperti faoliyatida o'zaro aloqadorlikda rivojlanish jarayonini alohida tadqiq qilishni talab qiladi.

XULOSA

Shaxsning kasbiy rivojlanishi bilan bog'liq ravishda yuzaga keladigan psixologik xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan psixotexnika, hamda o'quv modulining samaradorligini baholashda aniqlovchi va nazorat tajribalaridan olingan natijalarning tahlillariga asoslanib, qolaversa, sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dasturi va uni sud psixolog ekspertlarining kasbiy faoliyatiga ta'siri natijasini tadqiq qilish bo'yicha quyidagilar aniqlandi:

1. Ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentlik sud psixolog ekspertining samarali faoliyat yuritishini ta'minlovchi sohaga oid bilim, ko'nikma va malakalari majmui sifatida sud psixolog ekspertining kasbiy faoliyatida ahamiyatli ekanligi aniqlandi.

2. Sud psixolog ekspertining kasbiy faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning namoyon etilishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar professionallik darajasini takomillashuviga xizmat qilishi mumkin.

3. Sud psixolog ekspertining u yoki bu insonlar bilan o'zaro adekvat munosabatga kirisha olishi, xususan, sudga oid psixologik ekspertizalarda yuqori darajada muloqotmandligi, muloqot vaziyatlarini tahlil etuvchanlik, suhbatdoshning xulq-atvori, hatti-harakatlari, ruhiy kechinmalariga nisbatan adekvat sezuvchanlik va turli xil vaziyatlarga nisbatan muayyan darajada moslashuvchanlik sifatlarining namoyon etilishi bilan xarakterlanadi.

4. Sud psixolog ekspertlarining ijtimoiy-psixologik kompetentligining namoyon etilishi, har bir sud psixolog ekspertida o'ziga xos tarzda shakllangan kasbiy va kommunikativ kompetentlik kabi omillarga bevosita bog'liqligi ijtimoiy-psixologik kompetentlik, kasbiy faoliyati samaradorligini belgilashga va shaxs barkamolligini ta'minlashga xizmat qiladi.

5. Sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentligi va kasbiy kompetentlik omillariga bog'liq ravishda namoyon bo'lishi sud psixologik ekspertizasini yuqori samaradorlik asosida tashkil qilish va uni o'tkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

6. Sud psixolog ekspertining sud psixologik ekspertizalarni belgilangan me'yorlar asosida tashkil qilishi va uni o'tkazishi ularning sohaga oid bilimdonligiga bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan sohaga oid tushunchalar haqida bilimga ega bo'lishi va uni amaliyotga qo'llay olishi imkoniyatlarini baholash orqali ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini aniqlash imkoniyati yaratildi.

7. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bo'yicha o'quv modulini amalda qo'llash natijasida qator samaradorlikka erishildi, sud psixolog eksperti ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillariga bog'liq bo'lgan kasbiy kompetentlikning yuqori diapazonda ko'tarilganligini ko'rsatadi. O'quv modulida sud psixolog eksperti kasbiy kompetentligini ta'minlovchi sohaga tegishli bo'lgan me'yoriy hujjatlar bo'yicha savodxonligi, shuningdek psixodiagnostik ishlarni amalga qo'llay olishi, sudga oid psixologik ekspertisasi xulosasini sifatli tarzda rasmiylashtirish bo'yicha bilimdonligini oshirishga erishildi.

8. Sud psixologik ekspertisasi ishlarida faoliyat olib boradigan ekspertlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi omillarini namoyon etilishi va rivojlanishi masalasini chuqurroq tahlil qilish uchun kelgusida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning sud psixolog eksperti sifatidagi faoliyatiga tayyorlik darajasi bilan bog'liqlik tomonlarini tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Golniz G., Schulz-Wulf G. Rhythmisches psychomotorische Musiktherapie. Yena, 2004.-112 p.
2. Glassman A. H., Shapiro P.A., Depression and the course of coronary artery disease. Am J Psychiatry. 1998. - P. 4-11.
3. Gmott H.G. between Parent and Children. N.Y., 2003. P - 219.
4. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. "Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.
5. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psychodiagnosics. O'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. Toshkent 2014. -B. 298.

6. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
7. Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.
8. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o`quv qo`llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.
9. Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o`gishgan bolalar psixologiyasi. O`quv qo`llanma. "Tafakkur avlodi" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.
10. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. O`smirlarda psixologik himoya mexanizmlarining namoyon bo`lishining o`ziga xosligi. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 4 son 103-112 b.
11. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Psixologicheskie mexanizmi deviantnogo povedeniya. Psixologiya XXI veka. Yaroslavl., 2020. -S. 125-127.
12. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo`lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya. Uchrediteli: Buxarskiy gosudarstvenniy universitet, 31-38.
13. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. Stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari va koping xulq-atvor namoyon bo`lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari: stressli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.